

עבד עברי גופו קנוי

הרב יהודה קליין

ראשי פרקים:

א. מבוא

ב. משמעות קנין העבד

1. גוף העבד קנוי כמשכון

2. העבד קנוי למעשה ידיו כקנין הגוף לפירות

3. קנין הגוף הוא קנין איסור

4. קנין הגוף לאיסור וגם למעשה ידים

ג. באור שיטות הראשונים

1. שיטת הריטב"א

2. שיטת רש"י

3. שיטת התוספות

ד. סיכום

א. מבוא

איתא בגמרא קידושין (טז ע"א)

"תנא וקונה את עצמו... ובשטר... אלא האי שטר ה"ד? אילימא דכתב ליה שטרא אדמיה, היינו כסף! אלא שיחרור, שטר למה לי? לימא ליה באפי תרי זיל, א"נ באפי בי דינא זיל! אמר רבא, זאת אומרת עבד עברי גופו קנוי, והרב שמחל על גרעונו - אין גרעונו מחול."

למדנו מכאן לשיטת רבא שעבד עברי גופו קנוי. ויש לדון מה משמעות קנין זה, שהרי מוכח במקומות רבים בש"ס שיש הבדל בין עבד כנעני הקנוי לרבו לבין עבד עברי. וכמו שאומר הר"ן על הרי"ף קידושין (ז ע"א ד"ה אמר רבא):

"לאו למימרא שגופו קנוי לכל הדברים כעבד כנעני דהא עבד כנעני ידו כיד רבו ממש ומציאתו לרבו ועבד עברי יש לו יד¹ לענין מציאה (בי"מ יב ע"א)

1. בגלל דבר זה כתב בעל המאור בספר הצבא (תמים דעים סי' רכה המדה השביעית) שאין הלכה כרבא שגופו קנוי, שכן סוגיין דעלמא שאיו גופו קנוי. וכן הרמ"ה בשטמ"ק ב"ק (קיג ע"ב) כתב שרבא איתותב. [אמנם הרמ"ה המובא בטור סי' רסז (רד ע"ב) כותב שע"ע גופו קנוי וצ"ב].

ולערוב (ערובין עט ע"ב) שזוכה לאחרים מיד רבו ולפדיון מעשר (משנה מעשר שני פ"ד מ"ד)

ב. משמעות קנין העבד

1. גוף העבד קנוי כמשכון

העיטור (אות מ מחילה) כותב שגופו של עבד הקנוי לאדון היינו שהוא כמשכון, וא"א למחול על העבודה כי א"א למחול על מלוה שיש עליה משכון. והביאו המאירי (טז ע"א) כדעה אחת, וכ"כ בתוס' ר"י הזקן (טז ע"א). והמאירי הביא ראיה לדבר מהגמרא קדושין (יט ע"א) שם רואים שמתייחסים לאמה העבריה² כמשכון:

"ואמר רבא א"ר נחמן: המקדש במלוה שיש עליה משכון - מקודשת, מדרבי יוסי ברבי יהודה, לאו אמר רבי יוסי ברבי יהודה: מעות הראשונות לאו לקידושין ניתנו (פירוש ואע"פ כן ניתן לקדש האמה העבריה במחילת שארית עבודתה)? האי הלואה היא והיא גופא (האמה העבריה) משכון היא..."

ולפי דעה זאת אמנם החיוב של העבד לעבוד את רבו הוא חוב רגיל, אך מכיוון שיש גם משכון (גופו של העבד) אין המחילה מועילה והעבד צריך להמשיך ולעבוד את רבו.

2. העבד קנוי למעשה ידיו כקנין הגוף לפירות

המאירי (טז ע"א) בשם י"א וכן השיטה לא נודע למי (שם) כתבו שגופו של עבד קנוי למעשה ידיו דומיא דדקל לפירותיו. ופירוש הדברים שמכיון שמחילה אינה מועילה לדברים שקנוים לאדם אלא רק בחוב, וחיוב העבד לעבוד את רבו נובע מקנין מסוים שיש לאדון בו, לכן המחילה לא תועיל כלל והעבד צריך להמשיך ולעבוד את רבו.

3. קנין הגוף הוא קנין איסור

הרשב"א בקידושין מביא שיטת הרמב"ן (טז ע"א):

"דכיון דשני קנינים הם בעבדות אחד קנין ממון והוא קנין מעשה ידיו ואחד קנין איסור שהוא אוסרו בבת ישראל...וקנין הגוף הזה הוא המצריכו גט חרות ואינו נפקע בדיבור דומה לקנין אישות...לפיכך אמרו

2. ובהנחה שאמה העבריה ג"כ גופה קנוי דלא כריטב"א לקמן.

שאף עבד עברי יש לרבו בו קנין איסור שהרי מתירו בשפחה כנענית, ואין קנין איסור נפקע בלא גט...הלכך הרב שמחל על גרעונו אין גרעונו מחול, אלא הוה ליה כמפקיר עבדו שצריך גט שחרור¹

יוצא ששיטת הרמב"ן היא שקנין גופו של העבד העברי הוא הקנין האיסורי ומשמעותו היא שמותר בשפחה כנענית. [הרשב"א עצמו נשאר בצ"ע על דברי הרמב"ן מעבד המוכר עצמו, שאסור לשיטתו בשפחה כנענית, ולפי הרמב"ן יוצא שלא יהיה גופו קנוי, והגמרא לא חילקה²].

ולא ברור ברמב"ן האם העבד ממשיך לעבוד את רבו לאחר המחילה או לא, וממה שדימה הדבר לעבד כנעני שהפקירוהו למ"ד שצריך גט שחרור משמע שאינו עובד את רבו (וכן מפורש בריטב"א עיין לקמן בשיטתו), אך צ"ל שעדיין יהיה מותר בשפחה, כי הקנין האיסורי לא פקע⁴.

4. קנין הגוף לאיסור וגם למעשה ידים

הר"ן על הרי"ף (ז ע"א ד"ה לה לה) כותב בעקרון כשיטת הרמב"ן שהקנין ענינו להתיר העבד בשפחה כנענית, ומוסיף שעל כן אין זה שיעבוד בעלמא אלא קנין הגוף ממש, ומשום כך לא תועיל מחילה אף למעשה ידיו.

ונראה להסביר דעת הר"ן שעבודת עבד עברי לרבו אינה ענין ממוני, אלא חלק מגזרת הכתוב של העבד העברי. זאת אומרת מכיוון שמצאנו שהתורה נתנה מעמד מיוחד לעבד עברי המתבטא בהיתר בשפחה כנענית, כל עניני העבד העברי הם גזרת הכתוב, אף עבודתו לרבו, ונובעים כל הדברים הללו מקנין העבד לרבו. ולכן כל עוד לא יפקע הקנין, לא תפקע חובת העבד למעשה ידיו לרבו.

ג. באור שיטות הראשונים

1. שיטת הריטב"א

הריטב"א (טז ע"א ד"ה אלא) מקבל את שיטת הרמב"ן שהקנין משמעותו לצד האיסורי ומוציא מזה מספר דינים:

3. ועיין בשו"ת הרשב"א חלק ב סימן עב שם משמע בראשית התשובה ששייך קנין הגוף גם במוכר עצמו, וגם באמה העבריה (שלפי הבנת הריטב"א ברמב"ן (עיין לקמן) אין שייך בה קנין הגוף) אך אולי שם ברשב"א זה בדרך אם תמצא לומר, שהרי כתב שבכל מקרה אינו נוהג בימינו]

4. עיין בחזו"א אה"ע (סי' קמז עניני עבדים ס"ק ה') שכתב שכן משמעות הפשוטה בדברי הרמב"ן, אך הקשה עליו וכתב לפרשו בענין אחר עיין לקמן הערה 8.

א. אין אמה העבריה קנויה קנין הגוף מכיון שאין בה צד איסורי (קידושין יט ע"א ד"ה יש מפרשים).

ב. מוכר עצמו ג"כ מותר בשפחה כנענית, כי אם לא כן אין גופו קנוי (יד ע"ב ד"ה מוכר עצמו).

ג. הצד הממוני נמחל ואין העבד חייב להמשיך לעבוד את רבו. (טז ע"א שם). ועל דבר זה קצת קשה לשון הגמרא שם שהרב שמחל על גרעונו אין גרעונו מחול, שמשמע שמדבר בענין הממוני, אך יש לומר שפרשו שעל מנת להשתחרר לגמרי לפני זמנו על העבד לשלם את הסכום שעדיין חייב לאדון לפי חשבון הזמן שנשאר. דהיינו עדיין יש חוב ממוני כל שהוא, אך אינו מתבטא בשעבוד לעבודה. וכך יש לפרש את הריטב"א ביבמות (ע ע"ב ד"ה אלמא):

"וא"ת והא אמרינן בפ"ק דקידושין זאת אומרת ע"ע גופו קנוי, י"ל דהתם גופו קנוי קצת לענין שהרב שמחל על גרעונו אין גרעונו מחול כדפרשינן התם, אבל אינו קנוי לגמרי להיות ידו כידו לכל דבר, שהרי יוצא בשש וגרעון כסף על כרחו, והיינו דנקטי הכא קנין גמור.⁵"

אך דברי הריטב"א הנראים ברורים כל כך בענין זה צריכים עיון נוסף. שהרי הריטב"א כותב במספר מקומות שאף בזמן שאינו נוהג עבד עברי אין הכוונה שאינו נוהג כלל, אלא שאין נוהגים חלק מהדינים כגון שרבו מוסר לו שפחה כנענית וכו', אך לענין שגופו קנוי וצריך גט שחרור, נוהג. וכך כתב בקידושין (סט ע"א ד"ה ואקשינן) על דברי הגמרא שם שאין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג:

"פרוש שאינו נוהג בדיני עבד עברי המפורשים נתורה, לצאת בשנים ויובל ובמיתת האדון ולהיות מותר בשפחה כנענית, אבל יכול הוא למכור עצמו לגוי או לישראל והוא קנוי לו קנין הגוף ולכי נפיק בעי גיטא דחרותא⁶" ולפי האמור לעיל לכאורה אם אינו מותר בשפחה כנענית אין כאן קנין הגוף?

5. ועיין שם בהערה המהדיר הערה 83 שרצה לומר שהריטב"א כאן חולק על הריטב"א בקידושין ולעני"ד אין הכרח לזה וגם מה שהביא ראיה ממקום אחר עיין לקמן הערה 6 שג"כ אינו מוכרח.
6. וכן יוצא מדבריו ביבמות (מו ע"א ד"ה חזי). וע"ש בהערה המהדיר הערה 143 שרצה לומר שיש חילוק בין הריטב"א בקידושין ויבמות בענין זה, אך הרי גם מהריטב"א בסט ע"א מוכח כן וק. לומר שבאותה מסכת הריטב"א סותר עצמו.

ואפשר לומר שהתורה חידשה שבעבד יש קנין הגוף וזה למדנו מזה שהתורה התירה לו שפחה, ורק היכן שמצאנו היתר כזה - יש קנין הגוף, ואף כשבטל דין זה של היתר לא בטל הדין שגופו קנוי.

אך מזה שכתב הריטב"א גם שיכול למכור עצמו לגוי ובנמכר לגוי באופן פשוט לא שייך כלל היתר בשפחה כנענית, וכן משמע בריטב"א קידושין כ ע"ב ד"ה בעא (ע"ש בהערה 875), א"כ איך שייך קנין הגוף בנמכר לגוי?

וכן קשה לכל הראשונים הסוברים שקנין הגוף ענינו האיסור, מגמרא מפורשת שנמכר לגוי שייך בו קנין הגוף, בגמרא בבא קמא (קיג ע"ב) שלגבי ענין גזל עכו"ם לגבי עבד הקנוי לגוי אומרת:

"אלא אמר רבא, לא קשיא: כאן בגזילו, וכאן בהפקעת הלוואתו. א"ל אביי: עבד עברי - הפקעת הלוואתו הוא! רבא לטעמיה, דאמר רבא: עבד עברי גופו קנוי."

וא"כ כיצד מתיישבת שיטתם עם גמרא זאת?⁷

ולשאר הראשונים אפשר לומר שזה שעבד עברי מותר בשפחה כנענית זה סי' לדבר שהתורה נתנה מעמד מיוחד לעבד עברי, ומדין זה נלמד שגופו קנוי, ונלמד לכל עניני עבדים אף שבהם אין עניין איסורי⁸.

אך הריטב"א הרי למד שרק עבד שיש לו היתר בשפחה יש לו דין קנין הגוף ולכן כתב שאין קנין באמה, וא"כ כיצד יישב הגמרא בב"ק?

ואפשר ליישב ע"פ דברי הריטב"א ביבמות (מו ע"א ד"ה מ"ט) שכתב שם:

"...וי"ל דהתם דה"ק שגופו קנוי לו לענין משכון וכאילו היה מלוה שיש עליה משכון, דכי שקיל למשכונה שלא כדין הוה ליה גזל והיינו דמייתי התם ראייה מינייה לענין גזלו של גוי שהוא אסור.

יוצא א"כ שקנין הגוף בעבד עברי הנמכר לגוי אינו דומה לקנין הגוף בעבד המכור לישראל דהוי קנין איסור אלא הוי כמו משכון.

ועדיין יש להקשות כי משמע שם בגמרא שדין קנין גופו בנמכר לגוי תלוי בדינו של רבא, ולפי הריטב"א במה תלוי, הרי הריטב"א עצמו סובר שאמה העבריה אין גופה קנוי ואע"פ כן הגמרא אומרת שהיא משכון א"כ מוכח שאין צריך שיהיה גופו

7. וכן הקשה בקובץ הערות סי' נז ס"ק ד והחזו"א (אה"ע סי' קמח על טז ע"ב).

8. כעין זה הסביר בחזו"א המובא לעיל הערה 4.

קנוי לאיסור ע"מ שיהיה דין משכון, וכאן כותב הריטב"א שגופו קנוי בנמכר לגוי הוא כמשכון וא"כ במה תלוי דין משכון בדינו של רבא?⁹
 וכן יש להקשות למה לא פירוש הריטב"א בעבד הנמכר לישראל ג"כ שהוי מדין משכון, הרי הריטב"א (קידושין ח ע"ב ד"ה איתיביה) סובר שא"א למחול מלוה שיש עליה משכון?
 וצריך ברור בשיטת הריטב"א.

2. שיטת רש"י

רש"י קידושין (טז ע"א) כותב:

"גופו קנוי - עד שיגיעו ימי חיפושיו ולפיכך הרב שמחל על גרעונו אינו מחול וצריך שחרור ואם לאו חוזר ומשתעבד בו אם ירצה דלא שייך בו מחילת ממון אלא לשון שחרור..."

גם מרש"י יוצא שמשמעות הגמרא היא כפשטה שהמחילה אינה מועילה כלל, והעבד עדין מחויב להמשיך לעבוד את שארית הזמן הקצוב לו.

בהסבר שיטת רש"י אפשר לומר שסובר שקנוי למעשה ידיו כדן דקל לפרותיו כשיטה השניה שהבאנו, אך א"כ יש לעיין למה האריך רש"י בלשונו לומר שחוזר ומשתעבד, יכל לומר שהמחילה אינה מועילה כמו שאינה מועילה בכל דבר הקנוי לאדם וברש"י משמע שהמחילה פעלה משהו אך לא מספיק שלכן יכול האדון להמשיך לשעבד העבד.

ולכן נראה או שרש"י סובר כשיטה הראשונה שהבאנו שהקנין הוא כמשכון, או שסובר כשיטת הר"ן דלעיל.

ועיין בספר לב ים (לרב מיכל זילבר) סי' יז שכתב בדעת רש"י שיש שני גורמים לשעבוד למעשה ידי העבד, המעות שקיבל ושם עבד שיש לו. והמחילה מועילה לשעבוד מחמת המעות אך לא לשעבוד מחמת העבדות ובה מדויק לשון רש"י שחוזר ומשתעבד דהיינו מחמת העבדות ע"ש.

3. שיטת התוספות

מהתוספות נראה שאפשר לראות שיטה שונה מהשיטות שראינו עד כה. לגבי הגמרא בקידושין (יט ע"א) שאומר רב נחמן שהמקדש במלוה שיש עליה משכון מקודשת מדרי' יוסי ברי' יהודה שאמר שאמה העבריה מתקדשת במחילת שארית עבודתה, והאמה עצמה נחשבת משכון, כותב התוס' (ד"ה במלוה):

9. ולפי"ז לא מסתדר לפי הריטב"א מה שתרץ בקובץ הערות שם וצ"ב.

"וני"ל לדקדק דקסבר ר' יוסי בר' יהודה דעבד עברי אין גופו קנוי, דאי גופו קנוי מה ענין זה אצל מלוה שיש עליה משכון אין כאן מלוה כלל אלא מקדשה בהקנאת גופה לעצמה? ומיהו י"ל דע"כ לא בהקנאת גופה שהיא קנויה לו מקדשה, דאם כן איך תקדש בלא שטר שחרור ובלא הפקר."

ורואים מדברי התוס' מספר דברים :

א. קנין הגוף של עבד אינו משום משכון.
 ב. אף שעדיין הגוף קנוי, המשך העבודה נמחל¹⁰, ואין האמה צריכה להמשיך לעבוד (דלא כרש"י).

ג. יש קנין הגוף אף באמה עבריה, אף שבאמה עבריה אין קנין איסורי (דלא כריטב"א)

ודבר זה שאין הקנין משמעותי לצד האיסורי (דהיינו בעבד ההיתר בשפחה) משמע גם בתוספות יבמות (ע ע"ב ד"ה אלמא) :

"והא דאמר בפ"ק דקידושין (דף טז. ושם) דעבד עברי גופו קנוי היינו לענין שצריך גט שחרור ואין יוצא באמירה בעלמא אבל לענין מצות לא. והא דשרי בשפחה כנענית היינו משום שצריך שיעבוד את רבו¹¹ בין ביום בין בלילה כדכתיב (דברים טו) כי משנה שכר שכיר עבדך דשכיר קרייה רחמנא..."

וכן איתא בתוספות בבא מציעא (צט ע"א) :

"אע"ג דבפ"ק דקדושין (דף טז. ושם) אמרינן דעבד עברי גופו קנוי היינו לענין שאין גרעונו מחול אם מחל בעל פה אלא בשטר."

משמע מתוסי שם שמשמעות הקנין היא רק לענין זה שצריך שחרור בשטר. אך נשאלת השאלה כיון שלענין העבודה מועילה המחילה ואין משמעות הקנין לצד האיסור, א"כ לאיזה ענין נזקק העבד עדיין לשחרור בשטר?

10. בשיטה לא נודע למי (יט ע"א ד"ה המקדש) הקשה כן לשיטתו שא"א למחול על העבודה, איך אפשר לקדש האמה במחילת עבודתה ותרץ שני תרוצים: א. שלשון קידושין הוי כשטר. ב. שאחר הקידושין נמי גופה קנוי לו מצד שהיא אשתו, ומקנין לקנין היא עוברת. ובתוס' מוכח שאינו סובר שני תרוצים אלו כי משמע בתוס' שאינו עושה משהו המועיל להקנות גופה, ושצריך משהו כזה.
 11. עיין בקובץ הערות ס"י נז סק"ב שבאר דברי התוס' דהוי גזרת הכתוב שכחלק מעבודת רבו מותר לו לבוא על שפחת רבו ע"ש.

וצריך לומר שהנ"מ היא לענין שיוכל למכור עצמו לאדון אחר, שכל עוד לא השתחרר מהאדון אינו יכול למכור עצמו לעבד לאדון אחר, מכיון שהוא עדיין קנוי לראשון, אף שאינו חייב לעבוד בשבילו. זאת אומרת שלפי התוס' משמעות הקנין בעבד היא בעלות פורמלית שיש לאדון על העבד.

ד. סיכום

ראינו שיש שיטות שונות בהבנת קנין הגוף בעבד עברי: קנין דומיא דמשכון, קנין גוף לפירות, קנין מצד האיסור, קנין מצד האיסור שיש לו גם שייכות למעשה ידי העבד, וקנין סתמי בגוף העבד שמשמעותו היא בעלות פורמלית על העבד.